

Gustav Vasa

Landsfader eller Tyrann

L-O.Larsson

October 31 - November 4, 2005

Gustav Vasa r en ikon i den svenska historien. Man kan inte ignorera honom. Jag minns min allra frsta introduktion till den svenska historien. Det var en bok med titeln 'Frn Medeltid till Nutid' och innehll en samling brev och dokument frn den svenska historien. Varje dokument avbildat i fascimile p hgersidan och kortfattat beskrivet p motstnde vnstersida. Detta intresserade mig fga, dock vad som fngade mitt intresse var den avslutande regentlngden, fyra portrtt p varje sida, med namn, namnteckning och regeringsr, med start frn Gustav Vasa¹ Ett sdant intryck gjorde dessa sidor p mig, att de fortfarande symboliserar fr mig rhundrandena. Speciellt det frsta upplaget med 1500-talets kungar p ena sidan och 1600-talets regenter p den andra, dyker fortfarande upp nr jag frestller mig dessa rhundranden. Med Gustav Vasa s brjade den svenska historien.

Gustav Vasa som landsfader r djupt prglad i den svenska folksjlen, ett fenomen som frfattaren frknippar med speciellt det sena 1800-talets nationella patos. Gustav Vasa frekommer stndigt p vra sedlar, och hans anlete vlknt fr alla. Romantiska historier om den unge frihetskmpens bragder i Dalarna utgjorde under mnga generationer en omistlig del av det kulturella arvet. Gustav Vasa en legend och en myt, men legender och myter r faktiskt viktiga lngt utver dess faktiska underbyggnad.

Gustav Vasa som en Pol Potisk despot och hans regeringstid som en katastrofal nedgng och isolering har populariserats av Herman Lindquist, och Lars-Olof Larsson fljder delvis i samma spr nr han p gedignare fackhistoriskt underlag vill stlla frgan huruvida Gustav Vasa var en landsfader eller en tyrann.

Larsson tar som utngspunkt Machiavellis 'Fursten' och menar att Gustav Vasa var en ypperlig representant fr den frres vision av den framngsrike fursten och skulle som sdan ha glatt sin lromstare. (Nu kan man ju diskutera hur bokstavligen man skall lsa Machiavelli. Hans fascination ligger i hans ohljda cynism, men detta behver ju inte betyda att han moraliskt understdde vad han i sjlva verket med bitter ironi framstllde.) Att likna Gustav Vasa med en sentida tyrann som Saddam Hussein m ligga nra till hands, men en sdan jmfrelse blir ltt anakronistisk, som Lindqvist oavsiktligt illustrerar. En modern tyrann besitter betydligt strre mjligheter att stlla till skada n en dtida. Ingen av historiens monster kan tvla med 1900-talets illgrningsmn nr det gller samkande av mnskligt lidande. Detta betyder dock inte att de s skulle ha kunnat utfra hade de moderna teknologiska medlen sttt dem till buds. Omvnt kan man betrakta Saddam Hussein som en klassisk tyrann, som rkar verka i fel tid. Hade hans grning legat ett par rhundranden tillbaka i tiden, skulle man mycket vl kunna tnka sig att han ocks skulle ha hyllats som en grundare och vlgrare.

¹ och avslutandes med ett helsides portrtt av den dvarande kungen Gustav V, vars beteckning var frvillande lik den frste kungen Gustav V(asa) vilket frsakade logiskt huvudbry hos den unge parveln.

Men sådant är bara spekulationer. Historiska personer måste ses i sin tid och sin omgivning, extrapoleringar, liksom kontrafaktuella betraktelser läses snabbt upp i godtycke. Dock, faktum kvarstår, och det är detta som gör studiet av historia så fascinerande, att den mänskliga naturen, vad som nu kan menas med detta, tenderar att vara konstant. Maktmänniskans psykologi har inte förändrats under tusenden. Detta är studiet av antikens aktörer, liksom renessanstidens diton, lika instruktivt som motsvarande studier av samtida. Problemet som alltid, när det gäller historia, är det fattigare källmaterialet.

Gustav Vasas gräning kan beskrivas i korthet. Bakgrunden är de unionstrider som hrjät i Sverige under det tidigare rhundradet. Tre i princip likvärdiga lnder med ett gemensamt kulturarv och språk, och med en feodal klass med gör som inte respekterar landsgränser ingår i slutet av 1300-talet en union. Oundvikligen spelar ett av lnderna en dominant roll, i detta fall Danmark. Dess närhet till kontinenten gör detta till det minst utvecklade av de skandinaviska lnderna och förklarar till en stor del denna utveckling. Unionsväldet medför en influx av främmande fogdar och regenter, inte bara danska utan tyska. Dess egenmäktiga förfarande genererar harm ². För att först Unionstidens fejder måste man erkänna existensen av en nationalkänsla. Denna fråga är kontroversiell och vissa historiker förnekar att en sådan känsla uppstått spontant utan är en konstruktion av det tidiga 1800-talet ³. I vilket fall som helst Gustav Vasa lyckas stå sig i spetsen för en frigelsearmé bestående dels av dalabnder (de svenskaste av alla svenskar?) och tyska legoknektar och strta den hatade danske kungen Kristian II (an absentee landlord). Under en närmare fyrtio år lång regeringstid lyckas han ena det splittrade och fattiga landet, och en gång för alla definitivt bryta den ur (den danska) unionen, och därmed lägga grunden för det nationella oberoende som bestått i närmare femhundra år (och som nu hotas att återigen underställas unionsanspråk). Genom en tidig konfiskation av kyrkans rikedomar ströker han kronans, och därmed sin egna personliga finanser. Kristian II är fördriven från Danmark och i hans ställe regerar Kristian III som är en betydligt mera resonabel härskare och en för Gustav och Sverige ytterst värdefull borgfred råder mellan Danmark och Sverige väsentligen under hela den långa regeringstiden. Den danske kungen bistr honom bland annat i kampen mot Hansan, d.v.s. staden Lübeck, samt ven när Gustavs ställning hotas av Smålandsupproret under Nils Dacke. Legendarisk är kungens nit och detaljstyrning av den svenska ekonomin. Hertil läggs grunden för den centrala svenska statsmakten. Gustav Vasa inför ven mot slutet av sin tid, helt i strid mot den svenska traditionen att välja sin konung, ett arvsrike ⁴ Tre kttenskap ingår han, varav det andra ger full utdelning i arvingar.

Till denna allmänt vedertagna bild skall alltså tilläggas vissa nyanseringar. Först och främst, vad som upprätt sentida levnadstecknare, hans hnsynslshet i att nedsl folkliga uppror. Man kan argumentera att hnsynslsheten var oundviklig att Gustav inte drvid skiljde sig från samtida regenter. Och givetvis med moderna mtt mtt, ven om Gustav var frikostig med ddsdomar bland de som motsade sig honom, så var antalet ddade i absoluta tal marginellt

² Som ung pojke minns jag hur jag harmades själv över dessa halvrtusengamla ofrätter och hur dessa engagerade mig betydligt mera än de samtida som gick runt om i världen

³ Fregngare, inte minst Gustav Vasas propaganda som Gternas konung, och den landsflyktige Olaus Magnis historia, liksom de rena fantasiföreställningar under Stormaktstiden, saknas uppenbarligen inte, men dessa anses vara utan folklig fränkning.

⁴ Ett steg som kan anses vara en fränkning av den svenska nationella identiteten.

jmfört med sentida tyranners bedrifter hrvidlag. Till en viss del kan man ju tillskriva denna terhllsamhet logistiska hmningar. Vidare s innebar reformationen i Sverige en intellektuell nedrustning eftersom kyrkan hade sttt fr utbildningen, liksom fr sjukvrden, och kungens intressen fr dessa aspekter r ytterst svalt, visserligen lter han sina sner f en hgre utbildning, men hans attityd till denna r hgst ambivalent. Gustavs girighet r legendarisk. Sentida apologeter hvdar att fr en envldshrskare r skillnaden mellan egen egendom och kronans fin, och att sammanblandningen mellan dessa borgar fr att statens finanser sktes med passionerat engagemang. Under hans tid s utvecklas frsvaret, speciellt flottan, och kungen aktar sig fr att bli beroende av frmmade legoknektar. (Dock kan man inte tala om ngon slags proto-vrnplikt ppekar frfattaren.)

Som person var Gustav ytterst misstnksam, och som Larsson framhller, detta personlighetsdrag tycks vara oundngngligt fr var och ens om vill hlla sig fast vid makten (Stalin r ett uppenbart exempel). Gamla frtrojna kan ltt bli offer fr denna misstnksamhet och i bsta fall frdrivas i vrsta fall mista huvudet. Till denna misstnksamhet hr ett hetsigt temperament⁵ Som alla tyranner har Gustav en beundransvrd arbetskapacitet och r utrustad med ett gott praktiskt frstnd och framfr allt med ett fenomenalt minne speciellt nr det gller personer. (Hrvidlag associerar man oskt till Napoleon). Som s mnga framngsrika tyranner r han frsiktig och slr inte till frn han r frvissad om framng, och d nr han slr till lter han inte hmmas av sentimentala vervgande eller moraliska skrupler. (Och terigen r Stalin ett utmrkt exempel.) Vidare besitter Gustav, obildad som han m vara, en naturlig retorisk begvning (och hr leder jmfrelseobjekten snarare till Churchill⁶) om vilket hans omfattande korrespondens vittnar och som stod honom bi i hans propagandiska frkunnelse (i mngt och mycket baserad som en reaktion mot Kristian II illgrningar) som utgjorde en mycket viktig del i hans maktutvning.

Om man skall terknyta till Machiavelli (som utgr en central komponent i Larssons argumentation) och kringg problemet med dennes moraliska hllning, kan man notera att syftet med boken om 'Fursten' helt enkelt bestr i att en maktmnniska skall betraktas p sina egna villkor. Den avsky vi instinktivt hyser gentemot den tyranniske r att denna tycks stta sig ver regler som vi villigt underkastar oss, och dmed tillskansa sig en orttfrdig frdel. Visst r det enkelt att vinna i shack om vi tillter pjserna att flytta sig som det oss behagar. S enkelt r det inte. Ingen individ som rr sig i realiteten i motsats till den intet frpliktigande fantasin kan efter behag forma sina egna regler. Den som ddar lter sig ocks ddas, och det naturliga skydd som den saktmodige frlnas via allmna konventioner men framfr allt genom sin egen obetydlighet, bervas den som strvar efter maktens centrum. Att utva makt innebr en skicklighet, och alltid en instinktiv sdan. (Machiavellis bedrift utgres av hans ambitisa frsk att formulera det tacita, dock liksom s mycket annat i mnsklig verksamhet kan det inte kodifieras och lras ut i en bok. Endast en presumtiv furste som redan instinktivt knner Machiavellis teser kan mjligen f en praktisk behllning av att se sin instinkt formulerad och drmed bekrftad.) Dess ultimata kriterion p framng, r just framng, obeflckat av ovidkommande moraliska hnsyn. Hitler misslyckades skndligt. I

⁵ Att kungen skall ha slagit ihj sin frsta unga hustru lr enligt frfattaren bara vara en vandringsgen. Hennes (frmodade?) kvarlevor i Uppsala domkyrka, uppvisar inga sdana kranieskador.

⁶ Stalin hrvidlag fr vl anses vara en nolla, medan Hitlers retoriska begvning som masstalarer skall inte underskattas, dock med mindre relevans till Gustavs tid.

tillgg till sina illgrningar drog han en hel nation i frdrvet. Att beundra honom r inte s mycket ett utslag av ondska som ren perversitet. Stalin dremot drog sig segrande ur striden, mer eller mindre ofrskyllt. Hans chanser att i historiens ljus te sig som en landsfader r drmed betydligt gynnsammare. Fr tilflet p grund av kommunismens fall r hans stjrna i dalande, men orovckande tecken p en framtida omvrdering och pfljande idealisering kan redan skjnas.

'Fursten' r den klassiska referensen, en mera samtida r 'maffiosen' som han kommer till uttryck i filmer och TV-serier. Gustav Vasa som en maffiaboff r inte helt lngskt, bortsett frn att maffian strvar inte efter verhet och exponering, utan fredrar att verka i det frdolda. Att utva makt via utpressning och hot om repressalier. Att bilda starka slktskapsband (och Gustav sg till att liera sig med de starka slktena genom giftermal och blodsband). Att uppbra skatter, ostensibelt ssom beskydd. Fursten liksom maffiabossen befinner sig i en utsatt position. Beundra, om n motvilligt, mste man gra den som framngsrikt utvar sitt kall. Larssons pong r att det var Gustav som var den sanne renessansfursten och inte hans son Erik. Ambitionerna hos den senare m ha varit hgre, men nr det gljde utfrandet s rckte han inte till. Vek nr han borde ha varit stark, tvekande nr han borde ha varit ofrvgen, hnsyns nr han borde ha varit frsonande, vghalsig nr han borde ha varit frsiktig. Den ra maktmnniskan r mer n r. Rstyrkan freslr inte lngt.

Men var det ndvndigt att vara en hnsyns tyrann som Gustav? Larsson menar att s inte r fallet, man behver bara g till Danmark och den ovan nmnde Kristian III fr att konfronteras med en helt annan personlighet som inte desto mindre lyckades fr dansk del genomfra mycket som Gustav gjorde fr Sverige. Som bekant ven i Danmark genomdrevs en reformation men dess frlopp var annorlunda n det svenska. Inte lika bryskt men inte destomindre lika effektivt. Den danska historien r i mnigt och mycket en spegelbild av den svenska. Den danska storhetstiden intrffade tidigare, dess medeltidshistoria r mer dramatisk n den svenska, vars dramatik intrffade ett par hundra r senare. Svenskar r i allmnhet djupt okunniga om den danska historien. Detta r synd, den kan ge vrdefulla perspektiv p den svenska.

Vad lr man sig av denna bok p drygt trehundra sidor som man inte knt till tidigare? Ofrnkomligen en och annan detalj, liksom ett och annat nytt perspektiv. Jag har inte tidigare insett den fundamentala betydelsen av den dansk-svenska freden, och p det mera personliga planet kanske ej heller till fulla uppskattat Gustavs litterra talanger (till vilken ven musikaliska skall tillggas). Vidare hur de frsta antydningarna till Stormaktsvldet, speciellt den svenska orienteringen sterut, mot Baltikum och Ryssland, lades redan under Gustavs sista regeringsr. Men i stort sett allt annat r mig bekant sedan folkskoletiden. Ja Dackefejden, som visserligen i Larssons bok fr en utfrligt beskrivning, men vars kritiska karaktr framstod betydligt klarare i min gamla historieundervisning i vilken det framhlls att Gustav gjorde sig beredd att fly landet om det vrsta skulle intrffa.

En historiker per definition utnyttjar huvudsakligen skriftliga kllor. Detta ger historiedisciplinen en karaktr av en humanistisk verksamhet, inte en i princip (natur)vetenskaplig ssom arkeologin⁷. Ett problem med skriftliga kllor r att dessa kan vara medvetet vilseledande, d.v.s i klartext rent lgnaktiga. En kritiskt historiker tvingas drmed att i princip misstro det skrivna ordet ven nr han r vertygad om att dokumentet som sdant inte

⁷ Ambitisa frsk att g utver denna begrnsning initierades av Annellesskolan i Frankrike p 20-talet

r ett falsifarium. Detta frstter honom i en svr sits nrhelst han skall frska gestalta ett komplext skeende. Hans kllmaterial r fragmentariskt. Den litterrt gestaltande frfattaren har hrmed en stor frdel, han kan fylla ut logiska luckor och drmed presentera en medryckande dramaturgi som r frmenad n historiker med kllkritisk integritet. Nr Larsson ger en kronologisk framstllning av Gustavs liv och leverne blir han drmed ganska torr. Visserligen skulle en del skavanker, ssom upprepningar och andra otympligheter, kunna slipas bort med en skickligare gestaltningsfrmga, men de principiella tillkortakommanden fortbestr inte destomindre. Idre tiders berttande historiker utnyttjade inte bara okritiskt de gamla krnikorna som Peder Svart utan drog sig inte fr egen fabulation. Detta m anses vara frkastligt, men andra sidan s r begreppet historia tvetydigt. Det innebr ven historia i form av en dramatisk fulldig berttelse. Detta leder till det smtt paradoxala att en historisk person ven blir en fiktiv person, och att den senare rollen r nog s viktig som den frra. Genom att f en fiktiv gestaltning s oddliggrs en individ. Den fiktiva historiebeteckningen r inte enbart av ondo, den gr historien levande i och med att den mytologiserar den. Precis som de bibliska historierna och mnga av de antika historierna utgr som ovan antytts, om n i ett snvare perspektiv, omistliga delar av vrt kulturarv. Gustav Vasa ssom myt har spelat en stor roll i den svenska nationalknslan under rhundranden. Som sdan fiktiv figur legitimerar han ven ett sakligt historiskt intresse. Utan myterna om Gustav Vasa och dess livkraft vore ett verk som detta utan strre allmnt intresse.

En professionell historiker m vara gravt handikappad nr det gller dramatisk gestaltning, dock nr det gller versikt och frammandande av tidsknsla och drmed tillhrande perspektiv r han verlgisen den fabulerande kollegan, och mycket riktigt de mest givande avsnitten av boken utgres av nr frfattaren tar ett par steg bakt och gr ngra allmna reflektioner.

En historikers kllmaterial r begrnsat, drav utmaningen han stlls infr, dock samtidigt r det s omfattande att han tenderar att dri drunkna. Larsson pvisar det digra kllmaterialet som utgres av de samlade rkenskapsbckerna under Gustavs mngriga fgderi. Hr har vi ett kllmaterial som visserligen r i skriftlig form men egentligen av den objektiva, d.v.s. inte medvetet vilseledande form som utgr arkeologins och naturvetenskapens kllmaterial. Man fr intrycket att dess potential knappast har utnyttjats. Detta r historisk arkeologi som knappast ger ngra insikter om personliga hndelser och motivationer, dock kan ge vrdefulla ledtrdar nr det gller befolkning, nringar och annat som kan kasta ljus p mera prosaiska aspekter av livet under Gustavs tid. Detta r historia baserad p forensik, inte p tvivelaktiga vittnesml. Det r historia som utgr ett komplement, inte en ersttning fr den traditionella. Det r ven en historia som frfattaren berr hgst flyktigt, hans bok handlar ju om huruvida Gustav var landsfader eller tyrann. Den absoluta tyrannen existerar inte, tminstone inte under en lngre tid, ty verkligheten r inte understlld en enskilds individs fantasier. ven en maktfullkomlig hrskare mste lyssna och frankra, vilket Larssons bok ger mnga exempel p. Visst handlar han sjlvsvldigt men bara nr det inte r sjlvsvldigt. Demokrati rr det sig inte om, allra minst en formell sdan, men bondeupproren medfrde eftergifter och sockenprsterna, som han till skillnad frn biskoparna skonade, utgjorde en fr kungamakten ovrderlig frbindelseenk mellan kungen och hans folk. Vald var han visserligen, men med reformationen tillkom frutom konfiskerade rikedomar ven mjligheten att knyta den vrldsliga makten direkt till Gud och drmed ge den en frhjd legitimitet. Men ven makt av Guds nde har sina begrnsningar.

Sverige under Gustav Vasas tid var en utkant av Europa, och hans status p kontinenten, i den mn man var verhuudtaget medveten om honom, var lg. Den strttade Kristian II var svger till den mktige Habsburgiske kejsaren Karl V och hans ansprk p den svenska kronan vgde hgre n den svenske lgadliga uppkomlingen och usurpatorn. Gustavs diplomatiska kontakter med kontinenten var skra och ganska obetydliga mestadels frmedlade via tyskar i hans tjnst. Men som tidigare nmnts den danske kungens vlvilliga instllning till svenskarna, liksom landets perifira lge, lt det ligga i fred. En fred som Gustav var ytterst obengen att p minsta stt provocera.

Gustav landsfader eller tyrann? Slutsatsen mste bli bde och. Det freligger ingen motsgelse.

November 5, 2005 **Ulf Persson:** *Prof.em, Chalmers U.of Tech., Göteborg Sweden* ulfp@chalmers.se